

I. Meteoritok és fémkohászat

A meteoritok óhatatlanul bámulatba ejtették az embert: „földről”, az Égből érkeztek, s ily módon a mennyei szentség világába tartoztak. Bizonyos időszakokban, bizonyos kultúrákban feltehetőleg a mennyet is kőből valónak képzelték el.¹ Az ausztrálok még ma is úgy gondolják, hogy a mennybolt kőkristályból, az uránoszi isten trónusa pedig kvarckőből van. Márpedig a kőkristályok – amelyek a hiedelem szerint a mennyei trónusból váltak le – jelentős szerepet játszanak a sámánbeavatás során az ausztráloknál, a malakkai negritóknál, Észak-Amerikában stb.² Ezek a „fénykövek”, ahogy a sarawaki tengeri dajakok nevezik, mindazt visszatükrözik, ami csak a Földön történik; megmutatják a sámánnak, mi történt a beteg lelkével, hová rejtőzött el. Emlé-

¹ A kötet végén, az A jegyzetben találunk még néhány utalást; itt összegeztük a meteoritokkal, valamint a kohászat kezdeteivel foglalkozó legfontosabb művek bibliográfiai adatait.

² E mitikus-rituális kérdéskörrel bővebben lásd M. Eliade: *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, 135. skk. (magyarul: *A samanizmus. Az ekstázis ősi technikái*. Bp. Osiris, 2001.)

kezzünk rá, hogy a sámán olyan ember, aki „lát”, mivel természetfölötti képességekkel rendelkezik: éppoly jól „lát” a térben, mint az eljövendő időben; azt is érzékeli, ami a profánok számára láthatatlan (a „lelket”, a szellemeket, az isteneket). A jövendő sámán testébe beavatáskor kvarckristályokat tűzködnének. Másképp szólva látónoki képessége, „tudománya” legalábbis részben az Éggel való misztikus közösségből származik.³

Jegyezzük meg az égből jött kövek, az aerolitek első vallási valorizációját: mennyei szentségeket hoznak magukkal a Földre, vagyis az Eget képviselik. Alighanem ez az oka annak, hogy oly sok meteoritot övez kultusz, s hogy nemegyszer valamely istenséggel azonosítják őket: az istenség „ősformáját”, közvetlen megnyilvánulását látják bennük. A trójai *palladionról* úgy gondolták, hogy a mennyből hullt alá, s az ókori szerzők Athéné istennő szobrát vélték felfedezni benne. Az ephesosi Artemisz-szobrot és az emesai Heliogabalus-követ* (Herodianus V, 3, 5) is égi eredetűnek vélték. A frígiai Pessinusban találha-

³ Később látni fogjuk, hogy egy másik kulturális szinten már nem a kőkristály, hanem a fém adja meg a sámán varázseréjét. A szibériai sámán beavatásakor csontjait vaspántokkal illesztik össze, sőt vascsontokkal látják el (vö. 99. o.).

* Emesa: mai nevén Homsz (Hims) városa Szíriában; Elagabal vagy Heliogabalus: (Kr. u. 218–222) szíriai papi családból származó római császár. 14 éves korától Emesában Elagabal Napisten főpapja; császárrá válása után, Kr. u. 219-ben az emesai szent követ Rómába viteti és felállíttatja, illetve Elagabal mint fő isten kultuszát kötelezően előírja és elterjeszti. (A szaklektor.)

tó meteoritot Kübéle képmásaként tisztelték, s a delphoi jósnő tanácsára Rómába szállították át nem sokkal a második pun háború után. Thespieaiban egy kemény kőtömb – Erosz legrégebbi ábrázolása – állt az isten Praxitelész által alkotott szobra mellett (Pausanias, IX, 27, I). De más példákat is sorolhatnánk (a leghíresebb a mekkai Kába-kő). Figyelemre méltó, hogy bizonyos számú meteoritot istennőkkel, főleg termékenységű istennőkkel azonosítottak (mint például Kübélével). Ilyenkor a szentség áttevődésével van dolgunk: az uránoszi eredet feledésbe vész, s a *petra genitrix* vallási gondolata lép a helyébe; később még visszatérünk a kövek termékenységének erre a motívumára.

Mindezzel együtt vitathatatlan a meteorok uránoszi, tehát hímnemű őslényege, mivel a későbbi időben az emberek bizonyos kovaköveket, illetve neolitik kőszerszámokat „mennykőnek”, „villámfognak” vagy „Isten baltájának” (*God's axe*) nevezték: a lelőhelyükről úgy tartották, hogy belecsapott a villám.⁴ A villám az égi isten fegyvere. Amikor az égi istent kiszorította a vihar istene, a villám a vihar istene, illetve a Föld istennője közötti hierogámia jele lett. S ez mindjárt magyarázatot is adott a krétai zombolyokban és barlangokban található nagyszámú dupla baltára. A balták a villámhoz meg a meteorokhoz hasonlóan „kettéhasították” a Földet: másképp szólva

⁴ Vö. az A jegyzetben található bibliográfiai utalásokkal.

az Ég és a Föld egyesülését szimbolizálták. Delphoi, az ókori Görögország leghíresebb zsombolybarlangja e mitikus képről kapta a nevét: *delphi* ugyanis a női nemi szervet jelenti. Mint később látni fogjuk, számos más szimbólum, illetve elnevezés is nőhöz hasonlítja a Földet. De a hasonlatnak példaértéke volt, tehát a Kozmoszé az elsőbbség: Platón ki is mondja (Menexosz, 238 a), hogy a fogantatáskor a nő utánozza a Földet, nem pedig fordítva.

A „primitívek” már jóval azelőtt megmunkálták a meteorvasat, hogy megtanulták volna a felszíni vasérccek hasznosítását.⁵ Másfelől tudjuk, hogy a történelmi népek még az olvasztás feltalálása előtt kőként kezelték, vagyis kőszerszámok alapanyagául használták az ásványokat. Egyes, a fémmegmunkálást nem ismerő népeknél még nem is olyan régen szintén hasonló eljárásokat alkalmaztak: kovakő kalapáccsal dolgozták meg a meteorvasat, s olyan tárgyakat készítettek belőlük, melyek minden tekintetben a kőkorszakbeli tárgyakhoz voltak hasonlatosak. A grönlandi eszkimók például meteorvasból készítették a késeiket.⁶ Amikor Cortez megkérdezte az azték

törzsfőnököktől, hogy honnan valók a késeik, fölmutattak az égre.⁷ A yukatáni majákhoz és a perui inkákhoz hasonlóan az aztékok is kizárólag meteorvasat használtak, így aztán többre is tartották, mint az aranyat; a fémolvasztást nem ismerték. Az Újvilág eddig feltárt őstörténeti településein sehol sem találták földi eredetű vas nyomát.⁸ A közép- és dél-amerikai tényleges fémkohászat alighanem ázsiai eredetű: a legutóbbi kutatások szerint a közép-, illetve kései Csoukorszakbeli dél-kínai kultúrával hozható kapcsolatba (Kr. e. VIII–IV. sz.); vagyis ezek szerint végső soron dunai eredetű, mivel a Kr. e. IX–VIII. században a dunai fémkohászat jutott el a Kaukázuson keresztül Kínába.⁹

Az ókori keleti népek feltehetőleg hasonlóképpen gondolkodtak. A legrégebbi „vas”-at jelentő szó, a sumér AN-BAR az „ég” és a „tűz” piktogramjából áll össze. Általában „égi fém”-nek vagy „csillagfém”-nek fordítják. Campbell Thompson (a meteorit) „mennyei villámának” fordítja. A másik „vas”-at jelentő mezopotámiai szó, az asszír *parzillu* etimológiája mindmáig vitatott. Egyesek a sumér BAR.GAL, „nagy fém” szóból eredeztetik¹⁰, a többség azonban

⁵ Vö. G. F. Zimmer: „The Use of Meteoric Iron by Primitive Man” (*Journal of the Iron and Steel Institute*, 1916, 306. skk.). A meteorvasnak a primitív, illetve legrégebbi népek körében történő használatáról folytatott, több évig tartó vitát, melyet a *Zeitschrift für Ethnologie* indított el, Montelius foglalta össze (*Prähistorische Zeitung*, 1913, 289 skk.). Vö. R. J. Forbes: *Metallurgy in Antiquity* (Leiden 1950), 401. skk.

⁶ Richard Andree: *Die Metalle bei den Naturvölkern*, 129–131. skk.

⁷ T. A. Rickard: *Man and Metals*, I. 148–149. o.

⁸ R. G. Forbes: *Metallurgy in Antiquity*, 401. o.

⁹ R. Heine-Geldern: „Die asiatische Herkunft der südamerikanischen Metalltechnik” (*Paideuma*, V, 1954), főként a 415–416. oldalakon.

¹⁰ Vö. IX. o. Axel W. Persson: „Eisen und Eisenbereitung in ältester Zeit”, 113. o.

az *-ill* végződés miatt ázsiai eredetűnek tartja (Forbes, 463. o.; Bork és Gaertz szerint kaukázusi eredetű; lásd Forbes uo.).¹¹

Itt most nem tárgyaljuk az ókori Egyiptomban folytatott vaskohászat összetett kérdését. Az egyiptomiak meglehetősen sokáig csak a meteorvasat ismerték. Egyiptomban a jelek szerint a VIII. dinasztia, illetve az Újbirodalom előtt még nem használtak bányászott vasat (Forbes, 429. o.). A Nagy Piramis (Kr. e. 2900) kőtömbjei közt és egy VI. dinasztia kori piramisban, Abidoszban találtak ugyan földi vasból készült tárgyakat, ezek egyiptomi eredete azonban még nem egyértelműen bizonyított. A *biz-n.pt*, „égi vas”, illetve pontosabban „égi fém” kifejezés nyilvánvalóan meteoreredetre utal. (Egyébként az is lehet, hogy a kifejezést eleinte a rézre alkalmazták: egy XIV. századi szövegben az áll, hogy a hettita királyok „az égből származó fekete vasat” használták (Rickard: *Man and Metals*, I. 149. o.). A meteorvasat Krétában a minósi kor (Kr. e. 2000) óta ismerik, és a knosszosi sírokban már voltak vastárgyak.¹²

¹¹ Erről, illetve az egyiptomi fémmegmunkálás kezdeteiről lásd az A jegyzetet.

¹² Vö. A jegyzet. De Krétában sosem volt jelentős a vasipar. A krétai vasművességről szóló görög mítoszok és legendák alighanem úgy keletkeztek, hogy a görögök összekeverték a krétai Ida-hegyet, illetve a hasonló elnevezésű frígiai hegyet, ahol valóban jelentős vasipar folyt; vö. Forbes, i. m., 385. o. A vas égi eredetéről talán a görög *sideros* szó tanúskodik, amely a *sidus*, *-eris*, „csillag”, illetve a litván *svidu*, „ragyog”, *svideti*, „ragyogó” szóval hozható kapcsolatba.

A meteoritok felhasználása mindazonáltal nem vezetett igazi „vaskorszakhoz”. Mindig is kevés volt belőle (ugyanannyit ért, mint az arany), s inkább csak rituális célokra használták. Az emberiség új korszakának, a fémkorszaknak eljövételét az ércolvasztás feltalálása hozta meg. Ez különösen a vasra igaz. A réz-, és bronzöntéssel ellentétben a vaskohászat hamar ipari méreteket öltött. Miután megfejtették, illetve megtanulták a magnetit vagy a hematit olvasztásának titkát, különösebb nehézség nélkül tudtak nagy mennyiségű fémet előállítani, mivel igen gazdag és könnyen hozzáférhető lelőhelyek álltak rendelkezésükre. De a földi vas feldolgozása egészen más, mint a meteorvasé, sőt a réz-, illetve bronzolvasztástól is különbözik. A vasmegmunkálás csak a kemencék feltalálása, illetve főként a fém vörösféher izzásig való „keményítésének” kidolgozása után vált uralkodóvá. Az ipari méretű kohászat Kr. e. 1200–1000 körül kezdődhetett az örmény hegyekben. Az olvasztás titka onnan terjedt a Közel-Keletre, a Földközi-tenger vidékére majd Közép-Európába, jöllehet a vasat – a meteorvasat, illetve a külszíni fejtéssel nyerhető vasat –, mint láttuk, már a III. évezredben ismerték Mezopotámiában (Tell Aszmar [Esnunna], Tell Ságár Bázár, Mári), Kis-Ázsiában (Alaça Hüyük) és feltehetően Egyiptomban is (Forbes, 417. skk.). A vas megmunkálása meglehetősen sokáig a bronzkorszak mintáit, stílusát követte (amiképpen eleinte a bronzkorszak is a kőkorszak stílusmorfológiáját folytatta). A vas dísz,

amulett, szobrocscsa formájában jelenik meg. Sokáig megőrzi szent értékét, ami egyébiránt számos „primitív” népnél mind a mai napig fennmaradt.

Nem feladatunk az ókori kohászat különböző szakaszainak bemutatása, s a történelem menetére gyakorolt hatását sem szándékozunk tárgyalni. Hanem csakis azt szeretnénk végigkísérni, hogyan alakultak át, hogyan terjedtek tovább a fémkorszakban, s főleg a vas ipari diadala után a mágikus-vallási szimbolikák és jelképrendszerek. Mert mielőtt a „vaskorszak” döntő jelentőségre tett volna szert az emberiség katonai és politikai történelmében, mindenekelőtt szellemi alkotásokat hozott létre. Mint gyakran megtörténik, a szimbólum, a kép, a rítus előlegezi meg – olykor, mondhatni, teszi lehetővé – egy-egy felfedezés gyakorlati hasznosítását. Mielőtt a szekér közlekedési eszközzé vált volna, rituális felvonulások eszközeként szolgált: azzal hordozták körbe a Nap jelképét, illetve a napisten képmását. Egyébként is csak a napkerék szimbolikájának megértése után vált lehetővé a szekér „feltalálása”. Mielőtt még a „vaskorszak” átformálta volna a világ arculatát, igen nagyszámú rítust, mítoszt, jelképet szült, amelyek szintén nagy hatással voltak az emberiség szellemi történelmére. Mint már említettük, csak a vas ipari diadala után beszélhetünk az emberiség fémkorszakáról. A vasolvasztás feltalálása és továbbfejlesztése valamennyi hagyományos fémmegmunkálási eljárást átértékelte. A földi vas feldolgozása tette alkalmassá a fémet a mindennapi használatra.

Ez fontos következményekkel járt. A meteoritok immanens égi szentsége mellett megjelent a bányák és az ércek tellurikus szentsége. A vaskohászat természetesen hasznosította a réz- és bronzművesség felfedezéseit is. Tudjuk, hogy itt-ott már a neolitik korban (VI.–V. évezred) is felhasználta az ember a föld felszínén található rezet, de úgy bánt vele, mint a kővel vagy a csonttal, vagyis még nem ismerte a fém sajátos tulajdonságait. Csak később kezdték hevítéssel megmunkálni, s a tulajdonképpeni rézöntés csak Kr. e. 4000–3500 körül kezdődik (az Al Obeid és Uruk korban), ekkor azonban még nem beszélhetünk „rézkorszakról”, mivel csak nagyon kis mennyiséget állítottak elő.

A vas kései megjelenése, ipari diadala jelentős hatást gyakorolt a fémekkel kapcsolatos rítusokra és jelképrendszerekre. Egész sor tabu, illetve mágikus alkalmazás eredeztethető abból, hogy a vas sikere kiszorította a más „korszakokat”, más mitológiákat képviselő bronzot és rezet. A kovács elsősorban vassal dolgozik, s nomád mivoltából eredően – hiszen nyersanyag és megrendelés után járva folyton változtatja a helyét – sok különböző népességgel kerül kapcsolatba. A kovács a mitológiák, rítusok, kohászati titkok legfőbb terjesztője. E tényegyüttes csodálatos szellemi világba vezet el bennünket: a következő oldalakon ezt a világot szándékozunk bemutatni.

Nem lenne szerencsés, és nem is tanácsos globális áttekintéssel kezdeni; haladjunk csak lépésről lépésről.

pésre a kohászat világa felé. Találkozni fogunk olyan rítusokkal és misztériumokkal, amelyek egymással összefüggő, párhuzamos vagy egyenesen ellentétes hiedelmekhez kapcsolódnak. Megpróbáljuk röviden számba venni őket, hogy nagy vonalakban fel tudjuk vázolni kutatásunkat. Számos dokumentummal mutatjuk be, milyen rituális funkciói vannak a kovácslásnak, milyen kétértelmű a kovács társadalmi helyzete, s hogy milyen kapcsolat van a mágia (a tűz fölötti uralom), a kovács és a titkos társaságok közt. A bányászati és kohászati munkák másfelől olyan specifikus elképzelésekhez vezetnek el bennünket, amelyek már a Föld-Anyával, a fém és a szerszámok világának nemi jellegűvé válásával kapcsolatosak, s a fémmegmunkálást a nő méhével és a szüléssel is összefüggésbe hozzák. Előbb ismertetünk néhány ilyen elképzelést, hogy jobban megismerjük a kohász és a kovács világát. A fémek eredetéről szóló mítoszokban olyan mitikus-rituális együttesekkel fogunk találkozni, amelyekben egyszerre van jelen valamely isten feláldozása vagy önfeláldozása; az agrármisztika, a fémművesség és az alkímia kapcsolata; s végül a természetes, illetve a siettetett növekedés, valamint a „tökéletesedés” gondolata. Ezután azt vizsgáljuk meg, hogy e gondolatok mennyiben járultak hozzá az alkímia megszületéséhez.

2. A vaskorszak mitológiája

A vas mindig szent. Akár a mennyboltról hullik alá, akár a föld méhéből bányásszák elő, szent erő lakozik benne. A vas áhítatos tisztelete még a magas kultúrájú népeknél is fennmaradt. A maláj királyok még nem is olyan régen egy „szent vasrögöt” őriztek királyi jelvényeik közt, és „babonás félelemmel keveredő, vallásos áhítattal viseltettek iránta”.¹³ A fémmegmunkálást nem ismerő, „primitív” népeknél a vaseszközök még nagyobb tiszteletben álltak: az indiai bhilek zsenge gyümölcsöket adományoztak a szomszéd népektől beszerzett nyílveszőhegyeiknek.¹⁴ Szögezzük le, hogy itt nem „fétisizmusról”, nem valamely tárgy önmagáért való imádásáról, egyszóval nem „babonáról” van szó, hanem egy olyan, *idegen* tárgyat öveznek szent tisztelettel, amely nem az ismerős világba tartozik, amely „máshonnan való”, tehát a *túlvilág jele*, a transzcendencia megközelítő képe. Ez különösen a földi vas használatát már régóta is-

¹³ A. C. Kruyt, idézi W. Perry: *The Children of the Sun* (London, 1927), 391. o.

¹⁴ R. Andree: *Die Metalle bei den Naturvölkern*, 42. o.

merő népeknél nyilvánvaló: makacsul tovább él náluk a „mennyei fém” emléke, továbbra is hisznek okkult bűverejében. A sínai félszigeti beduinok úgy tartják, hogy akinek sikerül meteorvasból kardot készítenie, az sebezhetetlen lesz a csatában, s minden ellenfelét le fogja győzni.¹⁵ A „mennyei fém” idegen a Földtől, tehát „transzcendens”, „a magasból jön”: ezért egy mai arab számára csodás tulajdonságokkal bír, csodatévő ereje van. Itt talán az a kor jelenik meg erősen mitologizált formában, amelyben az emberek még kizárólag meteorvasat használtak. A vas ez esetben is a transzcendenciát jeleníti meg: a mítoszok annak a mesés kornak az emlékét őrzik, amikor az emberek rendkívüli képességekkel, emberfeletti hatalommal rendelkeztek, csaknem félistenek voltak. Márpedig a mesés mitikus idő (*illud tempus*) és a történelmi idő közt törés van – s a tradicionális szellemisség szintjén az effajta törés mindig egy olyan transzcendenciát jelez, amely aztán a „bukással” szűnt meg.

A vas még a fejlett történelmi kultúrájú népeknél is megőrzi mágikus-vallási bűverejét. Plinius azt írja, hogy a vas hatékony ellenszer a *noxia medicamenta* (ártalmas gyógyszerek), illetve az „éjszakai nedvek ellen” („*adversus nocturnas limphationes*”. *Nat. Hist.*, XXXIV, 44). Hasonló hiedelmekkel találko-

zunk Törökországban, Perzsiában, Indiában, a dajakoknál stb. J. Goldziher már 1907-ben gazdag anyagot gyűjtött össze a vasnak a démonok ellen való használatáról. Húsz évvel később S. Seligmann megsokszorozta a referenciákat; az anyag gyakorlatilag kimeríthetetlen. Elsősorban késsel lehet eltávolítani a démonokat. Északkelet-Európában a vaseszközök nemcsak az időjárás viszontagságok, hanem a szemmel verés ellen is megvédik a termést.¹⁶ A „fémkorszakok” közül az utolsó, a diadalmas vas-korszak nagyrészt feledésbe merült mitológiája mind a mai napig tovább él javarészt nem is sejtett szokásokban, tabukban és „babonákban”. De a kovácsokhoz hasonlóan a vas is megőrzi kétértelműségét: akár az „ördögi” szellemet is megtestesítheti. Számos helyen még emlékeznek rá homályosan, hogy a vas nemcsak a civilizáció (vagyis a földművelés) diadalát, hanem a háborús győzelmeket is képviseli. A hadi sikert olykor a démoni erők diadalával azonosítják. A csaggák szerint a vas már önmagában is olyan mágikus erőt tartalmaz, amely az élet és a béke ellensége.¹⁷

A kovácsszerszámok is a szentség világába tartoznak. A kalapácsnak, a fújtatónak, az üllőnek lelke van: úgy tartják róluk, hogy önnön mágikus-vallási

¹⁵ W. E. Jennings-Bramley: *The Beduins of the Sinai-peninsula* (Palestine Exploration Fund, 1906, 27. o.), idézi R. Eisler: „Das Qainzeichen” (*Le monde Oriental*, 29, 1929, 48–112. o.), 53. o.

¹⁶ A vas szerepéről a mágiában, a földművelésben, a népi gyógyászatban stb. lásd a B jegyzetben található néhány utalást.

¹⁷ Walter Cline: *Mining and Metallurgy in Negro Africa* (Párizs, 1937), 117. o.

erejüknél fogva, a kovács segítségével is képesek kovácsolni. A togói kovács úgy beszél a szerszámairól, hogy „a kalapács és családja”. Angolában azért tisztelik a kalapácsot, mert az állítja elő a földműveléshez szükséges szerszámokat. Hercegként bánnak vele, babusgatják, mint a kisgyereket. Az ogovék nem ismerik a vasat, tehát nem is munkálják meg, a szomszéd törzsek fújtatóit viszont vallásos tisztelettel övezik. A szengelék és a szakaták úgy tartják, hogy a kovácsmester hatalma a fújtatóban összpontosul.¹⁸ A kemencéket pedig misztériumok övezik, építésükhöz kifejezett rítusok kapcsolódnak (lásd később, 71. skk.).

De nemcsak magát a fémet övezik hiedelmek, a megmunkálása is mágikus jelentőségű. A szerszámkészítés emberfeletti – isteni avagy démoni – mesterség (a kovács halált hozó fegyvereket is készít). A kőkorszakból fennmaradt mitológiatöredékek feltehetőleg beleépültek a fémek mitológiájába. A kőszerszámok, a marokkövek rejtelmes erővel bírtak: lesújtottak, sebet ejtettek, szikrát csiholtak, akár csak a villám. A jótékony, illetve halált hozó kőszerszámok kétértelmű mágiája – felerősített – formában áttevődött a fémből kovácsoló fegyverekre. A kőkorszak örökségét hordozó kalapács az erős istenek, például a viharisten jelképe lett. Most már értjük,

¹⁸ R. Andree, *id. mű*, 42. o.; W. Cline: *Mining and Metallurgy in Negro Africa*, 124. o.; R. J. Forbes: *Metallurgy in Antiquity*, 83. o.

miért képzelik olykor a vihar, illetve a termékenység istenét kovácsisteneknek. A Kuanghszi tartománybeli tu-jenek (csuangok) kecskéket áldoznak Tang-hsien san istennek, hogy üllőként használhassa a kecskék fejét. Vihar idején Tang-hsien san az áldozati állat szarvai közt kovácsol vasat, ezért csapkodnak a villámok, ezért esik szikrázó jégeső a démonok elrettentésére. Az isten kovácsként védi az embert és a termést. Tang-hsien san, a viharisten a tibeti *damcannak*, vagyis Dordzse-legpának felel meg, aki kecskén ülve száguldozik, s a jelek szerint régi, jó istenség. Márpedig Dordzse-legpa kovácsisten; kultusza a viharral, a földműveléssel és a kecskével kapcsolatos.¹⁹ A dogonoknál is hasonló helyzetet találunk. Az égi kovács tölti be a kultúrhérosz szerepét: művelhető magokat hoz az égből, és megtanítja embereket a földművelésre.

Egyelőre a következő mitikus képsort jegyezzük meg: a viharistenek „mennykövekkel” sújtják a Földet; jelképük a kettős balta és a kalapács; a vihar az Ég és a Föld hierogámiájának jele. Amikor a kovács veri az üllőt, az erős Isten példája szerint jár el; a kovács ugyanis Isten segédje. Ez a mitológia, amely a mezőgazdaság termékenységéhez, a fémmegmunkáláshoz és a munkához kapcsolódik, egyébként meglehetősen új keletű. A fazekasságnál és a föld-

¹⁹ Dominik Schröder: „Zur Religion der Tujen” (*Anthropos*, 1952), 828 skk.; H. Hoffmann: *Quellen zur Geschichte der tibetischen Bon Religion* (Mainz, 1951), 164. o.

művelésnél később jelentkező kovácsmesterség egy olyan spirituális világba illeszkedik bele, amelyből a gyűjtögető-vadász etnológiai fázisban még jelen lévő égistent immár végérvényesen kiszorította az erős, megtermékenyítő Isten, a Nagy Földanya hitvestársa. Márpedig tudjuk, hogy a vallásnak ezen a szintjén a teremtés gondolata – amit egy uránoszi legfelsőbb lény visz véghez – már homályba merül, s átadja a helyét a hierogámiával és a véráldozattal történő teremtés gondolatának; sőt a teremtés a nemzés irányába tolódik el. Többek közt ezért találkozunk a fémkorszakbeli mitológiában a rituális egyesülés és a véráldozat motívumával.

Az áldozattal, illetve az önfeláldozással történő teremtés fontos „újdonság”. A korábbi mitológiákban az isten többnyire valami ősananyagból teremt. A véráldozatnak bármiféle – kozmogóniai és antropogóniai – teremtés feltételévé való előrelépése egyfelől az ember és a Kozmosz hasonlóságát erősíti meg (mivel a világegyetem is egy ősiástól, egy Macroanthropustól származik), ám mindenekelőtt azt a gondolatot vezeti be, hogy az élet csakis valamely másik élet feláldozásából eredhet. Az effajta kozmogóniák és antropogóniák fontos következményekkel járnak: az ember immár nem tud olyan „teremtést”, olyan „csinálást” elképzelni, amelyet ne előzne meg valamiféle áldozat. Gondoljunk például az építési rítusokra, amelyek segítségével az áldozat „életét” vagy „lelkét” dolgozzák bele az épületbe; az épület így a feláldozott ember új, architektonikus testévé válik.²⁰

Marduk az általa elpusztított tengeri szörny, Tiamat testéből teremti meg a világot. Másutt is találunk hasonló motívumokat: a germán mitológiában Ymir óriás, a kínai meg az indiai mitológiában pedig Pan-ku és Purusa szolgáltatja az ősananyagot. *Purusa* „ember”-t jelent, ami jól mutatja, hogy bizonyos indiai hagyományokban az „emberáldozat”-nak kozmogóniai funkciója volt. De az effajta áldozat mindig példaértékű: a feláldozott ember az ős-isteni Macroanthropust testesíti meg. Tehát mindig Istent, egy ember által képviselt istent áldoztak fel. Ez a szimbolika az ember teremtéséről, illetve az ehető növények eredetéről szóló mítoszokban egyaránt tetten érhető. Amikor Marduk megteremti az embert, feláldozza magát: „Meggzilárdítom a véremet, csontot készítek belőle. Talpára állítom az embert, attól lesz ember... Megépítem az embert, a Föld lakóját...” Ezt a részt King, a szöveg első fordítója azzal a mezopotámiai eredetmítosszal hozza kapcsolatba, amelyet Bérosszosz* révén ismerünk

²⁰ Vö. Mircea Eliade: „Maître Manole et le Monastère” in: *De Zalmoxis à Gengiz-khan* (Párizs, 1970), 162. skk. Ez a gondolat mind a mai napig tartja magát abban az általánosan elterjedt elképzelésben, hogy semmit sem lehet anélkül teremteni, hogy előzetesen fel ne áldoznánk valami nagyon fontosat, többnyire saját életünket. Az elhivatottság a legteljesebb mértékű önfeláldozást követeli.

* Bérosszosz (Kr. e. 340? – 270?), Marduk isten babiloni papja, aki I. Antiókhosz Szótér szeleukida királynak ajánlva írta meg *Babüloniaka* (*Khaldaiika*) című, görög nyelven írt, mára csak töredékekből ismert művét. (A szaklektor.)

(Kr. e. IV. századi szerző, aki egy ma már elveszett, igen értékes, görög nyelvű, a káldeusok történetéről szóló írás alkotója): „És Bel, látván, hogy a föld pusztá, de termékeny, megparancsolta az egyik istennek, hogy vegye le (az ő, Bel) fejét, a kifolyó vért keverje össze földdel, s formáljon belőle olyan embereket és állatokat, amelyek el tudják viselni a levegőt.”²¹ Hasonló kozmológiai elképzeléseket találunk Egyiptomban is. E mítoszok mélyebb értelme világos: a teremtés – áldozat. Csak akkor tudjuk életre kelteni a teremtményünket, ha önnön életünket (vérünket, könnyünket, ondónkat, „lelkünket” stb.) adjuk át neki.

Más – e motívumokkal morfológiailag összefüggő – mítoszok arról szólnak, hogy az ehető növények valamely isten vagy istennő feláldozásából – még hozzá önmaga általi feláldozásából – születtek meg. Az ember létét biztosítandó egy isteni lény – nő, kislány, férfi vagy fiú – elpusztítja önmagát: testéből hajtanak ki a különböző tápláléknövények. A mítosz a periodikusan megismétlendő rítusok példaértékű modellje. Ez magyarázza a termés érdekében hozott emberáldozatokat: az áldozatot megölik, fel-

vágják, darabjait pedig szétszórják, hogy termékeny legyen a föld.²² Mint hamarosan látni fogjuk, bizonyos hagyományokban a fémekről is úgy tartják, hogy valamely ősi, félistenszerű lény véreből vagy húsából származnak.

Az effajta kozmológiai elképzelések az ember és a világ hasonlóságát erősítik meg, s ezt a motívumot különböző gondolati vonalak folytatják és fejlesztik tovább többféle irányba. Ebből származik egyfelől a növény- és ásványvilág, másfelől a szerszámok és a környező világ eszközeinek „szexualizálása”, azaz nemek szerinti osztályozása. A nemi szimbolika közvetlen megjelenésére jó példa a Föld ölével kapcsolatos számos kép, de említhetnénk azt is, hogy a bányát az anyaméhhez, az érceket az embrióhoz hasonlítják. E képek szülészeti (obstétrique), illetve a női nemhez kapcsolódó (gynécologique) jelentéssel ruházzák fel a kapcsolódó rítusokat.

²¹ King: *The Seven Tablets of Creation*, 86. o., idézi S. Langdom: *Le poème sumérien du Paradis, du Déluge et de la Chute de l'homme*, 33–34. o. Lásd továbbá Édouard Dhorme: *Les religions de Babylonie et d'Assyrie* (Párizs, 1945, „Mana” sorozat), 302, 307. o. A kozmológiai mítoszokról és párhuzamaikról lásd a C jegyzetet.

²² E mítoszmotívumokról és a belőlük következő rítusokról lásd M. Eliade: *Traité d'Histoire des Religions*, 193. skk., valamint „La Terre-Mère et les Hiérogamies cosmiques” című tanulmányunkat (*Eranos-Jahrbuch*, XXII, 1954), 87. skk. (újra kiadva in: *Mythes, rêves et mystères*, Párizs, 1957).